

POLITICĂ ȘI CULTURĂ ÎN ITALIA FASCISTĂ: OBIECTIVE ȘI INSTRUMENTE

CARMEN BURCEA

Problema raportului între cultură și fascism a suscitat aprigi polemici în istoriografia italiană. Și de fiecare dată dezbaterea temei nu poate face abstracție de interpretarea ideologiei fascismului. Astfel încât problema rămâne deschisă, deși succeseivele abordări sunt tot mai nuanțate. Firește, nu pretindem să realizăm o prezentare exhaustivă a subiectului, ci doar, cel mult, o trecere în revistă a principalelor puncte de vedere.

Etichetat drept „paradă în pas roman a cămășilor negre“; „accident al istoriei, paranteză ori efemeră maladie“ (Benedetto Croce); „autobiografie a unei națiuni și sinteză a bolilor istorice italiene — demagogism, transformism etc. (Piero Gobetti); consecință a primului război mondial (Renzo de Felice¹) etc. „ventennio fascista“ este un fenomen european interbelic, apărut pe fondul unei profunde crize de identitate a culturii și societății europene, criză care a generat o alienare a elitelor și o stare de pesimism, sugestiv cuprinsă în sintagma „declinul Occidentului“ (Oswald Spengler), este parte din „secolului ideologilor“ (Karl Bracher).

Definiția oficială a ideologiei fasciste o găsim în *Enciclopedia Italiană*². Norberto Bobbio observă însă cu justețe că tentativele de definire a doctrinei fasciste au devenit „un ritual în care scriitorii, mari și mici, tineri și vîrstnici, au repetat vreme de 20 de ani, aceleași formule, combinând în mod diferit nu mai mult de 100 de cuvinte“³. Fermenții săi sunt primatul spiritului asupra materiei, al intuiției asupra intelectului, al credinței asupra rațiunii, al acțiunii asupra gândirii. Fascismul este conceput ca și credință și misiune⁴. Atributul spiritual al „credinței“ și attributele biologice ale „tinereții“ sunt esențiale imaginii fascistului (vezi imnul fascist *Giovinezza*). Metafora reîntineririi este aplicată de altfel pentru a descrie efectul fascismului asupra Italiei liberale⁵. Ideologia fascistă propagă anticomunismul, antiliberalismul, antiparlementarismul, antiraționalismul, anti-individualismul (anularea individului, înregimentarea sa), respinge pacifismul și egalitarismul politic (dictatura). Negațiile sunt multiple și susținute cu vehemență, iar afirmațiile se reduc la câteva idei: cultul acțiunii, al virilității, al ducelui și al statului (statul e absolutul și individul relativul). Ac-

centul cade pe tema statului totalitar. În discursul din 28 octombrie 1925 („Totul există în stat, nimic nu există în afara statului, nimic în contra statului“), Mussolini clarifică intențiile totalitare ale regimului.

Cultura devine parte integrantă în acest *tot fascizat* și importanța ei nu este nicidecum minoră. Politica culturală a regimului devine „*un banco di prova*“ decisiv pentru făscizarea statului.

Eterogen și contradictoriu, fascismul se prezintă ca rezultat al unor orientări diverse. Naționalismul lui Enrico Corradini, antiliberalismul lui Alfredo Oriani, vitalismul lui Gabriele d'Annunzio, neoidealismul lui Giovanni Gentile, futurismul lui Filippo Tommaso Marinetti, sindicalismul revoluționar de inspirație sovietiană al lui Arturo Labriola, cercurile literare florentine monopolizate de Giovanni Papini, Giuseppe Prezzolini, Ardegu Soffici, toate au precedat *squadristmului*. Și toate aceste surse sunt unite, amalgamate și filtrate de pragmaticul, machiavelicul, egocentricul, charismaticul Mussolini, un romagnol care se înfâșează, succesiv, cu aceeași convingere, în diverse ipostaze: socialist maximalist esuat, neutralist în războiul contra Libiei, interventist în primul război mondial și sansepolcrist la 1919. Stăpânirea psihologiei colective, manipularea pasiunilor maselor era, și în accepțiunea sa, strada către putere. Astfel, ideologia fascistă, caracterizată de eclectism, nu este nimic mai mult decât o sinteză a exigențelor diverselor grupuri sociale.

Dificultatea reinserării în viața civilă a foștilor combatanți, a trecerii de la economia de război la economia de pace, „Diktatul de la Versailles“, spectrul revoluției din Octombrie — toate acestea au creat, inclusiv în Italia, condițiile optime pentru triumful extreamei drepte, care vine la putere după *vittoria mutilata* și *biennio rosso*, cu un program simplu: „noi vrem să guvernăm Italia“ și devine, cu complicitatea organelor statului liberal și a monarhiei, „a treia cale“, o contrapondere la sistemele epocii: liberalism și marxism.

Înțial, fascismul refuză o încadrare ideologică precisă, preferând să fie un recipient gol, gata să întâmpine toate impulsurile subversive. Declarația lui Mussolini, moștră pentru oportunismul și confuzia din primele ore, este emblematică în acest sens: „Noi ne permitem luxul de a fi aristocratici și democratici, conservatori și progresiști, reaționari și revoluționari, legaliști și ilegalisti, după împrejurări... Noi suntem împotriva doctrinelor... nu avem nici prejudecăți monarhiste, nici prejudecăți republicane“⁶. În realitate, recipientul nu a rămas gol, fascismul sfărșind prin a unifica *anime* aparent contrastante între ele, aduse la un numitor comun.

Afirmația de a fi examinat și „depășit“ vechile ideologii a atras mulți intelectuali, care au identificat în fascism una din seducțiile intelectuale postbelice. Este edificatorie afirmația futuristului ardit Mario Carli: „Ni se reproșează faptul că nu avem o doctrină și o filosofie. Mersi. Ce descoperire! Dar acesta este meritul principal al fascismului de a fi antidoctrină și antifilosofie prin definiție“⁷. Conta deci, pe faptul de a fi un antipartid, care să nu aibă nimic în comun cu crezurile, dogmele, mentalitatea și mai ales prejudecățile vechilor partide, astfel în-

cât să permită coexistența și acțiunea comună a tuturor celor care acceptă o soluție forte problemelor date⁸.

Concepțut ca atitudine anticulturală — primatul acțiunii asupra gândirii — fascismul părea să afirme că un *squadrist* valorează mai mult decât un intelectual. Fascismul era prin natura sa anti-intelectual⁹, considera intelectul ca fiind o paralizie, identifica intelectualii cu clasa conducătoare a Italiei liberale.

Problema existenței sau nu a unei „cultiuri fasciste“, ca rezultat al interacțiunii între cultură și ideologie, a fost îndelung dezbatută în istoriografia italiană, de pe poziții foarte diverse¹⁰.

După 1945 s-a consolidat o tradiție interpretativă de derivație crociană, care tindea să nege existența însăși a problemei, identificând fascismul cu termenul de „anticultură“, refuzând orice relaționare între cultură și politică, întrucât adevarata cultură nu se poate lăsa aservită de politică¹¹. Prin urmare, fascismul nu ar fi contaminat adevarata cultură italiană, care a rămas liberală, democratică, antifascistă. Îmbrățișată de Norberto Bobbio (1973), această teză a fost combătută, între alții, de Eugenio Garin¹², care susține necesitatea de a depăși imaginea simplistă și simplificatoare a intruziunii unor barbari ignoranți și străini de istoria și comunitatea națională, atrăgând atenția asupra continuității între cultura prefascistă și cea fascistă.

Teza unui fascism incult sau de-a dreptul contrar culturii apune. Realitatea este mult mai complexă. Dezbaterile pe această temă au contrapus voci care susțineau existența unei strânse legături între ideologie și cultură în cadrul fascismului; altele care subliniau capacitatea intelectualilor de a găsi „breșe“, de a conforma studiile lor fără însă să adere la regim, care de altfel se arăta tolerant în privința lor; altele care au subliniat conflictul constant între intelectuali și regim.

Un fapt este sigur. Istoria culturii fasciste nu poate fi înțeleasă prin intermediul unei divizări maniheiste între ceea ce este „doar fascism“ și ceea ce este „doar cultură“. În acești ani publică poetii Montale, Saba și Ungaretti; la fel scriitorii Svevo (*La coscienza di Zeno*, 1923), Moravia (*Gli Indifferenti*, 1929), Pavese (*Lavorare stanca*, 1936), Elio Vittorini (*Conversazione in Sicilia*, 1941), Corrado Alvaro (*L'uomo è forte*, 1938), Dino Buzzati (*Deserto dei tartari*, 1940) și controversatul Pirandello¹³. De remarcat că cea mai bună literatură din perioada fascistă este profund marcată de aversiunea și tristețea provocate de contrastul între prețiozitatea fațadei și vidul interior. Tot acum se organizează marile expoziții: *Cvadrienală română*, din 1931; *Bienala venețiană* (dublată, din 1930, de Festivalul de film), care data din 1895; *Trienală milaneză*, din 1933. Din acest punct de vedere Italia era considerată „un Eldorado pentru artiști“. Apoi, un filosof precum Giovanni Gentile¹⁴, un istoric precum Gioachino Volpe¹⁵ și un jurist precum Alfredo Rocco¹⁶, intelectuali care au aderat la fascism, nu pot fi eluzați din istoria culturii italiene. Este necesară, prin urmare, operarea unei alte distincții, între „marea cultură“ și „cultura de masă“.

Înțelegem, aşadar, prin cultură sub fascism (nu fascistă) totalitatea curentelor ideologice, filosofice, artistice, a grupărilor intelectuale și a intelectualilor care

activează și creează în acest interval. Pe de altă parte, când vorbim de „cultura fascistă“, ne gândim la preocuparea pentru crearea consensului, la „cultura“ pe care fascismul a readaptat-o și a pus-o în circulație având drept obiectiv fascizarea italienilor, la aşa numiții intelectuali „militanți“ (creativi) și „funcționari“ (propagandisti) de care Regimul s-a servit în elaborarea, interpretarea și transmiterea unor mesaje culturale în cheie fascistă¹⁷.

Culturii i-au revenit, în cadrul fascismului, două sarcini: să definească un program politic care, prin exaltarea ierarhiei, manifestarea atașamentului la o stirpe, să consolideze statul; să identifice instrumentele pedagogice pentru a forma italianul, în mod necesar fascist, și pentru a construi consensul în jurul noului sistem politic.

În organizarea culturii sub fascism se disting trei *faze de evoluție*. Astfel, prima decadă (1922–1933) este marcată de lipsa de coordonare, regimul nefiind pregătit, teoretic și birocratic, pentru crearea unui organ central care să ghidize fiecare aspect al vieții culturale italiene. Ulterior, în intervalul 1933–1936, accesul nazismului la putere în Germania și războiul italo-etiopian au făcut necesară o ideologie competitivă și agresivă. Aceasta este totodată etapa în care s-au înregistrat remarcabile progrese în dezvoltarea tehnologică și în folosirea mass-mediei. Chiar și așa, despre o politică culturală a fascismului pusă sub controlul centralizat al Ministerului Culturii Populare, se poate vorbi abia după 1937.

În esență, se urmărea să se obțină *consensul* intelectualilor și artiștilor. Mussolini speră să-l obțină „cu morcovul și nu cu bâta“, adică cu promovări și onoruri, și doar în absența rezultatelor, să treacă la constrângeri. Astfel, politica culturală fascistă este rezultatul combinării acestor două tipuri de intervenție: *colaborarea intelectualilor și epurarea elementelor non-fasciste*¹⁸.

Obiectivul său este urmărit prin două *strategii*: control accentuat al mijloacelor de informare în masă și crearea unei rețele de organizații care să-i înglobeze pe toți cetățenii.

Două sunt aspectele politicii culturale, care se intersectează, dar care rămân distincte: acela al *raportului între fascism și marea cultură*, care nu este doar istorie de cenzuri, intimidări, curaj sau servilism, dar și, sau mai ales, implicare masivă și organizată, prin intermediul mecanismelor de guvern; și acela al *politicii culturale de masă* a fascismului, manipulare conștientă a opiniei publice¹⁹.

Fascismul este foarteabil în utilizarea instrumentelor oferite de lumea culturii în scopurile politicii sale. *Instrumentele* la dispoziție sunt cele tipice unui stat totalitar: „de la presă la cinematografie și radio, de la Institutul de cultură italiană la profesorul de universitate, de la jurnalistul străin prieten la organizațiile sportive, de la ilustrul om de știință la artistul de teatru, de la pictura novecentistă la organizarea de expoziții de cărți vechi“²⁰.

Presă, cu dublu rol de formare și informare, dirijată de stat, devine cel mai important canal propagandistic, aceasta fiind de altfel o perioadă de proliferare a ziarelor și revistelor din care emerge politica culturală pe care fascismul o duce în Italia (vezi „Gerarchia“, „Educazione fascista“, „Critica Fascista“). Zilnic, re-

gimul își proiectează imaginile și valorile culturale în presă²¹. Așa numiții *cavalli di battaglia* ai presei din acei ani priveau teme și argumente dragi Regimului, precum mitul romanității, al tinereții statului fascist, corporativismul, *le bonifiche*, coloniile, progresul tehnologic, *il ritorno alla terra*, turismul, maternitatea sau familia.

Radioul, opera inventatorului Guglielmo Marconi (1874–1937), contribuia în mod decisiv la modelarea opiniei publice. Deși prefera „adunările oceanice“ în Piazza Venezia și discursurile rostite emfatic din „balconul istoric“, Mussolini nu ezită să folosească microfonul²². Pentru a se asigura că mesajul său este recepționat, pune în vânzare aparatul la prețul politic de 600 lire (jumătatea celui comercial). Radioul transmitea discursurile Ducei, ducea o operă de persuasiune în masă. În 1929 a fost creat „Giornale Radio“, un radiojurnal în optică fascistă care se repeta la intervale regulate pe durata întregii zile (au devenit celebre *Cronache del regime* de Forges Davanzati și *Commento ai fatti del giorno* de Mario Appelius).

Institutul LUCE (L’Unione per la Cinematografia Educativa; 1925), organism care monopoliza informația prin intermediul așa numitelor *cinegiornali*, proiectate în toate sălile de cinema, producea documentare, furniza fotografii oficiale ziarelor și revistelor²³.

Scoala, laboratorul de creație al „omului nou fascist“²⁴, este politizată și reformată (de Gentile în 1923, de Bottai în 1936) astfel încât să răspundă comandamentelor fasciste. Procesul de formare educativă se desfășoară conform principiului *credere, obbedire, combattere*. Mai puțin permeabilă, Universitatea, este supusă unor măsuri menite să o înregimenteze: în 1931, profesorilor universitari le este impus jurământul de credință față de fascism, docenții care refuză și părăsesc învățământul fiind 12 din 1200.

Fascizarea noilor generații era încredințată *organizațiilor tip figli della lupa, Opera Nazionale Ballila*²⁵ (1926), *I Littoriali della cultura e dell'arte*²⁶ (1934) etc.

Astfel, prin presă, radio, cinematografie, școală, organizații pe grupe de vârstă, se construiește o adevărată „fabrică a consensului“, după expresia istoricului Ph. Cannistraro²⁷.

Controlul stabilit de regim asupra activităților culturale, fie prin crearea de noi *instituții*, fie prin fascizarea celor existente, se prezintă în anii '20 mai mult ca rezultat al unei tendințe generale de ocupare a diverselor spații ale vieții naționale decât ca rezultat al unui proiect clar. După 1925 însă fascismul se transformă din „mișcare“ în „regim“ și orice manifestare în afara şablonului este su-primată. Totul este prestabilit. Totul, până și timpul liber, pasul sau limbajul italienilor.

Pentru ca imaginea unanimității naționale a fascismului să fie completă era nevoie și, sau mai ales, de înglobarea/adeziunea intelectualilor. Artizanul acestei acțiuni este filozoful G. Gentile care convoacă un congres al intelectualilor și publică *Manifestul intelectualilor fasciști*. Intelectualilor li se cere să pună cultura

în serviciul politicii, să se implice în consolidarea autorității statului, prin aducerea în actualitate a unor teme ce aveau la bază tradiția națională și orgoliul apartenenței la propria origine și rasă. În replică, Benedetto Croce (susținut între alții de Luigi Einaudi, Luigi Salvatorelli, Gaetano Salvemini), publică *Contramanifestul intelectualilor antifasciști*, făcând astfel o primă distincție între conformism și frondă²⁸. Dar departajarea nu a fost statică. Din conveniență sau convingere, au existat evoluții și fluctuații.

După congresul de la Bologna (1925), se înregistrează principalele realizări în ceea ce privește „alta cultura“. Regimul creează *Reale Accademia d'Italia*²⁹ (7 ianuarie 1926; funcționează efectiv abia în martie 1929) și *Institutul Național Fascist de Cultură*³⁰ (6 august 1926) care avea ca organ de presă revista „Civiltà Fascista“³¹ și demarează proiectul *Encyclopedie Italiene*³², susținut finanțar de industriașul Treccani (32 de volume între 1929–1937). Câteva alte institute culturale au fost create *ex novo* sau puse sub autoritatea statului: Institutul Colonial Fascist, Consiliul Național al Cercetărilor, Institutul de Studii Romane, Institutul de Cinema Educativ și Comisia Națională Italiană pentru Cooperare Intelectuală etc.

Politica și cultura sunt termeni complementari într-o relație de dihotomie, înglobați într-o sinteză de un al treilea termen — propaganda — și transformați în părți ale aceluiasi întreg, precum față și reversul medaliei. Astfel, *politica* este cea care trasează obiectivele în concordanță cu natura regimului; *cultura* este învelișul atractiv, așa numita „diplomație paralelă“; *propaganda* este instrumentul care le asigură coeziunea. Între aceste planuri există o interacțiune și o strânsă întrepărtindere. Sunt pârghii și mecanisme controlate, care asigură conexiunea între ele. Granița dintre aceste concepte este chiar mai labilă în fascism. Trasarea unei linii de demarcare între politică, cultură și propagandă este extrem de dificilă.

Expresia „cultura populară“ din titulatura Ministerului Culturii Populare pare să nu fie altceva decât un eufemism pentru propagandă. Sensul peiorativ căpătat de acest termen a determinat excluderea sa din vocabularul oficial, „căci nici un popor nu vrea să fie supus propagandei, ci informat“ (Gaetano Polverelli).

În interiorul peninsulei, fascismul apelează la propagandă pentru legitimarea puterii și obținerea consensului. Abia după aceea propaganda este utilizată pentru realizarea scopurilor politicii externe. Într-o lume divizată ideologic, scindată de conflicte, Italia caută să-și impună un primat cultural fundamentat pe mitul romanității și al „misiunii universale“³³. Între expansiunea culturală și cea politico-teritorială se va stabili o corelație, cea dintâi prefigurând practic direcțiile expansiunii politice³⁴.

În momentul preluării puterii, fascismul nu avea aşadar un program de politică culturală. Doar după congresul intelectualilor fasciști de la Bologna, regimul a început să considere cultura ca o problemă conexă concepției despre statul totalitar. În anii '20 problema de a da o structură monolitică culturii naționale nu avea prioritate. În deceniul următor însă, regimul se va îndrepta către o organizare totalitară a culturii, prin crearea unui sistem gândit și controlat de Ministerul Culturii Populare.

Propaganda fascistă în străinătate³⁵ era condusă inițial în manieră cu totul spontană, cu rezultatul unei „inutile și dăunătoare dublări a inițiativelor culturale“: „...de la fascii până la Dante; de la Academie până la Camerele de Comerț; de la Ministerul Corporațiilor până la Institutul Fascist de Cultură“. Alături de reprezentanțe diplomatice și consulare, aceasta se sprijinea pe organisme precum:

- *Società Dante Alighieri³⁶*, constituită în anii Triplei Alianțe ca mișcare iridentistă, cu filiale pe întreg mapamondul, tutela emigrația italiană și desfășura o activitate propagandistică, care avea drept obiectiv difuzarea limbii italiene în lume. După marșul asupra Romei, suferă un proces de fascizare graduală, convertindu-se treptat într-un instrument al politicii culturale a regimului.

- *Fasci all'estero³⁷*, aparent inocente, între cerc cultural și ajutor reciproc patriotic, aceste organizații se revelă ca instrumente de politică externă, de control al elementului italian, de supraveghere și de spionaj al loialității diplomaților italieni aflați în misiune.

- *Institutul pentru Europa Orientală³⁸*, fondat la 25 ianuarie 1921, constituie un alt canal al aşa numitei „diplomații paralele“. Sarcina sa era de a identifica în istoria și în cultura popoarelor care făceau obiect de studiu semnele, urmele culturii italiene.

- *Institutele de cultură italiană din exterior*:

- CAUR — *Comitetul de acțiune pentru universalitatea Romei³⁹*, creat în 1933, avea o rețea de filiale extinsă în toată lumea, condusă de generalul Eugenio Cosselschi.

- Asociații culturale.

După mai bine de zece ani de la preluarea puterii, regimul cerea o modernizare a instituțiilor sale. Necesitatea de a crea un centru unificator al activităților de propagandă în străinătate (discutată întâia oară la al II-lea congres al Institutelor Fasciste de Cultură din Roma la finele anului 1931) a condus la crearea *Ministerului Presei și Propagandei*, după modelul lui Joseph Goebbels, la conducerea căruia s-au succedat, după 1933, Galeazzo Ciano, Dino Alfieri, Alessandro Pavolini.

Obiectivele internaționale și metodele acestui minister erau astfel expuse de Ciano:

„Vom vorbi lumii întregi. Vom face cunoscută Italia *da signori* altor țări, ne vom servi de radio, de teatru, de cinematograf. Și, în mod firesc, ne vom servi de oameni“.

Inaugurat sub titulatura *Ufficio Stampa* (cu sediul în Palazzo Balestra din Via Veneto), ridicat la rang de subsecretariat (1934), transformat în minister (1935) și devenit *Minculpop* (Ministerul Culturii Populare; 1937), acest minister avea să devină cel mai important instrument de control în materie de cultură⁴⁰, „o specie de centrală“ care avea sarcina de „coordonare, organizare, promovare a politiciei culturale fasciste și impulsionare a multiplelor activități naționale menite să difuzeze în străinătate cunoștințe despre Italia și Regim“.

NOTE

1. Renzo De Felice, *Le interpretazioni del fascismo*, Bari, Laterza, 1969, p. 221.
2. B. Mussolini, Voce *Fascismo*, în: *Enciclopedia Treccani*, volumul XIV, 1932.
3. Norberto Bobbio, *Cultura e il fascismo*, în: *Fascismo e società italiana*, a cura di Guido Quazza, Torino, Piccola Biblioteca Einaudi, 1973, p. 211.
4. *Ibidem*, p. 233.
5. Adrian Lyttelton, *La conquista del potere. Il fascismo dal 1919 al 1929*, Bari, Editori Laterza, 1974, p. 596.
6. „Popolo d’Italia”, 23 martie 1919.
7. Mario Carli, *Fascismo intransigente. Contributo alla fondazione di un regime*, prefazione dell’onorevole R. Farinacci, Firenze, 1926.
8. Paolo Viola, *Storia moderna e contemporanea*, vol. IV, *Il Novecento*, Torino, Piccola Einaudi, p. 84.
9. Giovanni Gentile, *Politica e cultura*, a cura di H. A. Cavallera, vol. I, Firenze, Le Lettere, 1990.
10. *Bibliografia orientativa del fascismo*, directă da Renzo De Felice, Roma, Bonacci, 1991.
11. Gianpasquale Santomassimo, *Cultura, intellettuali e il fascismo*, în: *La dittatura fascista*, Milano, Teti editore, 1983, p. 237.
12. Eugenio Garin, *Intellettuali italiani del XX secolo*, Roma, Editori Riuniti, 1974.
13. Giuliano Manacorda, *Letteratura e cultura del periodo fascista*, Milano, Principato, 1974.
14. Giovanni Gentile (1875–1944); profesor de istoria filosofiei la Palermo; în 1922 devine ministru Instrucțiunii Publice și elaborează o reformă a școlii.
15. Gioachino Volpe (1876–1971); caută în trecut explicațiile prezentului și identifică în *Risorgimento* premisele fascismului (*L’Italia in cammino*, 1927); director al Școlii de Istorie Modernă și Contemporană 1926–1943.
16. Alfredo Rocco (1875–1935); rector al Universității din Roma; ministru de Justiție 1925–1932.
17. Mario Isnenghi, *Intellettuali militanti e intellettuali funzionari*, Torino, Einaudi, 1979.
18. Giovanni Belardelli, *Il fascismo e l’organizzazione della cultura*, în *Storia d’Italia. 4. Guerre e fascismo. 1914–1943*, a cura di Giovanni Sabbatucci și Vittorio Vidotto, Roma-Bari, Editori Laterza, 1997, p. 451.
19. Gianpasquale Santomassimo, *loc. cit.*, p. 240.
20. A. Lyttelton, *loc. cit.*, p. 512.
21. Paolo Murialdi, *La stampa del regime fascista*, Bari, Editori Laterza, 1986.
22. Vezi F. Monteleone, *La radio italiana nel periodo fascista. Storia e documenti: 1922–1945*, Marsilio, Venezia, 1976.
23. Vezi G.P. Brunetta, *Cinema italiano tra le due guerre. Fascismo e politica cinematografica*, Milano, Mursia, 1975.
24. Vezi *Scuola, potere, ideologie*, a cura di M. Barbagli, Bologna, Il Mulino, 1971.
25. C. Betti, *L’Opera Nazionale Ballila e l’educazione fascista*, Firenze, La Nuova Italia, 1984.
26. G. Bottai, *Note sui Littoriali*, în *Critica Fascista*, 15 mai 1934, a. XII, nr. 10, p. 185.
27. Philip V. Cannistraro, *La fabbrica del consenso. Fascismo e mass-media*, Roma-Bari, Laterza, 1975.
28. E.R. Papa, *Storia di due manifesti. Il fascismo e la cultura italiana*, Milano, Feltrinelli, 1958.
29. M. Ferrarotto, *L’Accademia d’Italia. Intellettuali e potere durante il fascismo*, Napoli, Liguori, 1977.
30. A. Vittoria, *Totalitarismo e intellettuali: l’Istituto Nazionale Fascista di Cultura dal 1925 al 1937*, în: *Studi Storici*, XXII, 1982, p. 897–918.
31. *Civiltà Fascista (1923–1944)*, Roma. Apare, până în 1937 sub direcția lui G. Gentile, ca revista oficială a regimului. Este o adevarată portavoce a culturii oficiale a regimului fascist. Conține articole de cultură și politică, revista politicii internaționale, rubrici de bibliografie, corespondență cu străinătatea, informații cu privire la activitatea instituțiilor fasciste de cultură.
32. G. Nisticò, *Oggetto e progetto. I „Eciclopedia Italiana“ e il suo archivio*, în: *Rassegna degli archivi di Stato*, 1994, p. 358–378.
33. P.G. Zunino, *L’ideologia del fascismo. Miti, credenze e valori nella stabilizzazione del regime*, Bologna, Il Mulino, 1985, p. 72.
34. Giuseppe Bottai, *La porta sui Balcani*, în: „Primato“, 1 nov. 1941.
35. Alessandro Carrera, *Gli Strumenti Istituzionali per la Promozione della Cultura Italiana all’Estero*, în: *Storia della letteratura italiana* (directă de E. Malato), vol. XII, *La Letteratura Italiana Fuori d’Italia* (coordonată de Luciano Formisano), Roma, Salerno, 2002, p. 124–127.
36. P. Salvetti, *Immagine nazionale ed emigrazione nella Società „Dante Alighieri“*, Roma, Bonacci, 1995.
37. Emilio Franzina și Matteo Sanfilippo, *Il fascismo e gli emigrati. La parabolă dei Fasci italiani all'estero (1920–1943)*, Bari, Laterza, 2003.

38. Stefano Santoro, *Cultura e propaganda nell'Italia fascista: l'Istituto per l'Europa Orientale*, in: „Passato e presente“, a XVII (1999), n. 48, p. 55–78.
39. Vezì E. Coselschi, *Universalità del fascismo. Raccolta di giudizi di personalità e della stampa di tutto il mondo. 1922–1932*, Firenze, Vallecchi, 1933.
40. Philip V. Cannistraro, *Burocrazia e politica culturale nello stato fascista: il Ministero della cultura popolare*, in: *Il regime fascista*, a cura di Alberto Aquarone e Maurizio Vernassa, Bologna, Il Mulino, 1974, p. 178.